

Ігор Куташев

ПОЛІТИЧНА ДУМКА ДОБИ СТАНОВЛЕННЯ КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Процес формування української суспільно-політичної думки безпосередньо пов'язаний зі становленням і злетом такого феномена в історії України, як Козацька держава. Становлення Незалежної України стало визначальним поштовхом для студій над феноменом і політичною думкою Козацької держави. Слід наголосити, що більшість наукових досліджень розглядають цю проблему переважно в історико-політологічному аспекті. Серед науковців слід назвати М. Грушевського, М. Костомарова, О. Салтовського, В. Нічик, Т. Чухліба, В. Шевчука, О. Онуфрієнка, О. Оглоблина та ін. Тут акцентується увага на факторах становлення і розвитку Козацької держави.

Актуальність цього дослідження полягає у підтвердженні того, що створення будь-якої держави неможливе без власної державної ідеології. Наочне тому підтвердження ми знаходимо у створенні Козацької держави, яка потребувала власної ідеології, державної стратегії й тактики. Виявленням цих складових життя і функціонування державного організму і стала політична думка доби гетьманщини.

Завданням цієї статті є визначення спектра тих політичних ідей, які виражали ідеологію Козацької держави часів її становлення, також введення у науковий обіг частини текстів, котрі до цього часу не були відомі широкому науковому загалові.

У XVI столітті козацтво з побутово-соціумного явища перетворюється на серйозний політичний чинник. Козацтво стає силою, здатною не лише відігравати військову функцію, бути мілітарним фактором, а й творити державні інститути. Михайло Грушевський, аналізуючи генезис українського козацтва, писав: “Козацтво, як явище побутове, знане нам з часів староруських. Своє козацьке ім’я в тім матеріалі, яким розпоряджаємо, дістає воно з другої половини XV ст. ... І тільки з кінця XVI ст. про козаччину можна говорити як про певну суспільну групу, організацію, міркувати про козацький устрій, козацькі громади, управу і т. ін.”¹.

Фактично відомий український історик стоїть на тій позиції, що козацтво зароджувалося ще в часи Київської держави. А в XVI столітті воно вже стає політичним чинником. Тож можна говорити про те, що “з політичної точки зору козацтво виросло в суспільно-політичний чинник під впливом своєрідного альянсу князівської України-Русі із Запорозьким, стихійно і традиційно витвореним, військом, наділивши цю стихію політичними ідеями оборонного чи навіть християнсько-оборонного чину супроти бусурманів. І це сталося тому, що ані Литовське князівство, ані Польська Корона не мали фізичної спромоги відбивати часті і нерегулярні татарські наскоки. Отже, Україна в особі її князівських верховників мусила організувати самооборону. А оскільки оружною, яка завжди під рукою, сили бракувало, звернула увагу на гулящу військову потугу й почала її організувати, тим самим витворюючи в Україні свою еліту-войовника, до якої було залучено й козацтво”².

Епоха становлення Козацької держави безпосередньо пов'язана з процесом формування нової особистості. Творився образ людини, котра заявляла про себе у часи боротьби української нації за власне самозбереження. Особливої актуальності ця боротьба набуває у другій половині XVI – першій половині XVII століть. То дійсно були часи виховання української людини – патріотично налаштованої та національно свідомої. Відповідно, що реальним свідченням цього процесу було становлення національної системи освіти, визначальні ідеї якої знайшли своє відображення у творах суспільно-політичних мислителів. Питання виховання української людини поставлені у творі Василя Загоровського “Духовний заповіт” від 1577 року. Цю пам'ятку суспільно-політичної думки цілком правомірно можна називати своєрідною паралеллю до “Повчання дітям” Володимира Мономаха. “Духовний заповіт” В. Загоровського – не лише суспільний юридичний акт, а й цікава політична пам'ятка, що донині є фактично невідомою широкому науковому загалові. У своєму творі В. Загоровський розробив комплексну і багатоаспектну систему виховання і навчання для власних дітей. Цю ж систему він вважає універсальною, себто, пропонує застосовувати для виховання і навчання дітей усім іншим. Мета цієї системи – виховання національно свідомої, розумної духовно багатой людини, котра вірою і правдою служитиме своїй Вітчизні. Автор детально говорить про необхідність заснування великої кількості шкіл по всій Україні. Чим більше людей матиме можливість здобути належну освіту, тим більшою буде користь для держави. Шкільна справа в інтерпретації В. Загоровського набуває значного громадського значення.

Знаменно, що фактично всі козацькі гетьмани та представники козацької еліти мали чудову освіту. Висока національна свідомість сприяла тому, що козацтво вже на кінець 2-ї половини XVI століття заявило про себе як окремий стан, суспільно-політична категорія. Під час відомих Баторієвих реформ 1578 року козаки організувалися у реєстровий платний полк, підпорядкований князю Михайлу Вишневецькому. Рівень суспільно-політичного мислення козацтва цього періоду засвідчений досить незначною кількістю документів і джерел. Але вони є. Слід наголосити, що ці пам'ятки практично невідомі широкому науковому загалу. Тож робимо одну з перших

спроб подати їх інтерпретацію як важливих документів політичної думки доби гетьманщини, зокрема етапу становлення Козацької держави.

Перш за все слід звернути увагу на маловідомий у наукових колах “Щоденник” Еріха Лясоти від 1594 року. Крім того, цей твір – одне з небагатьох джерел, котре відображає дипломатичні стосунки українського козацтва цього часу з іноземними державами. 1594 року Е. Лясота прибув до Запорізької Січі. Завдання його дипломатичної місії полягало у тому, аби закликати козаків вирушити на війну на боці Австрії проти Туреччини. Е. Лясота виступав від імені імператора Рудольфа II. Здійснюючи свій візит до Запорізької Січі, Е. Лясота вів “Щоденник”, у якому описав образ тогочасної України та суспільно-організаційний устрій козацтва. “Щоденник” австрійського дипломата охоплює 1573 – 1594 рр. Автор детально розповідає про чітко організований лад життя козаків, систему їхніх політичних цінностей. Слід зазначити, що козаки готові піти на військовий союз з австрійським імператором не лише заради плати, а перш за все тому, що ідея боротьби з Туреччиною є близькою їм. Для них – це справа честі й захисту України від турецького поневолення. Тоді той союз не склався.

Наступний крок у становленні політичної думки цього періоду безпосередньо пов’язаний із діяльністю козацького ватажка Криштофа Косинського. У січні 1593 року його загін розгромили війська К. Острозького під містечком П’яткою (сучасна Житомирщина). Після того він дав присягу Острозьким на вірність. У “Присязі повсталого гетьмана К.Косинського та запорозького війська князю Костянтину Острозькому” від 10 лютого 1593 року йдеться про хороше ставлення Острозького до козацтва та їхній союз. Даний документ засвідчує те, що козацтво усвідомлює себе серйозною не лише військовою, а й політичною силою, здатною впливати на суспільні процеси в Україні. Правда, влітку 1593 року К. Косинський знову піднявся проти Острозьких. Він на чолі свого козацького війська вирушив до Черкас. Тут його військо було розбите О. Вишневецьким, а самого Косинського убив слуга Вишневецького.

Більш зрілим кроком у формуванні політичної думки доби становлення Козацької держави є так званий проект козацьких реформ

Йосипа Верещинського. Він – автор низки політичних, полемічних, моралізаторських, поетичних творів, зокрема таких: “Дорога певна до найшвидшого і найнадійнішого осадження в Руському краї пустельних земель рицарством Королівства Польського” (1592), “Оголошення про фундування рицарської школи для синів коронних на Україні, подібно до уставу мальтійських хрестоносців” (1594), “Побудка... з метою піднесення святої війни спільною рукою проти турків і татар” (1594), “Спосіб осади Нового Києва і оборони колишньої столиці Київського князівства ...” (1595), “Голос на піднесення потужної війни проти турецького царя” (1597) та ін.

У творі “Спосіб осади Нового Києва і оборони колишньої столиці Київського князівства...” автор засвідчує свою високу національну свідомість, щирий патріотизм і турботу за дою України. Перш за все автор акцентує увагу на патріотичних мотивах, турботі про загрозу для України з боку Туреччини. Тож висловлює сподівання, що Польща зможе надати Україні належну допомогу. Тут автор бачить Україну з центром у Києві як окрему націю, окремий народ, котрий перебуває на правах автономності від Польського королівства. Й. Верещинський визнає силу Польщі, але не допускає поглинання нею України. Втіленням національної окремішності України є для мислителя Київ – столиця колишньої могутньої держави Київська Русь. Автор описує ті місця Києва, котрі стали символами його незалежності й неповторності. Наприклад, він детально описує Собор Святої Софії, порівнюючи його з константинопольською Софією. Верещинський не лише описує красу і силу Києва, а й наголошує на необхідності забезпечити Київ “виключним правом і вольностями над інші міста Його Королівської Милості”³. Себто, йдеться про потребу надання Києву Магдебурзького права.

Особливо велике значення для розвитку суспільно-політичної думки доби становлення Козацької держави має твір Й. Верещинського “Війську Запорізькому пресвітлий виказ” (1596). Тут автор представляє проект утворення на території України князівств і козацьких територіальних полків. Фактично, у цій пам’ятці йдеться про автономне козацьке самоуправління. Автор чітко окреслює навіть територію козацьких володінь. Фактично, за проектом Й. Верещинського, козацькі полки мали охоплювати Лівобережжя,

Київщину, Полісся, Білорусію. Й. Верещинський мислить себе ідеологом Козацької держави, котра переживає період свого становлення і потребує як ідеології, так і чіткої внутрішньої структури. Мислитель бачить її автономною, з чітко визначеними територіями і системою суспільно-політичних цінностей.

Подібно до Й. Верещинського мислив і другий діяч доби становлення Козацької держави – Северин Наливайко. Його суспільно-політичні погляди викладені у листі до короля Сигізмунда III від 1596 року. Цей документ – цікавий державотворчий проект козацької автономної республіки. Тут описуються події руху, очолюваного Наливайком, у власній інтерпретації самого козацького лідера. Северин висловлює негативне ставлення до Косинського. Він детально описує свої змагання з турками й татарами, надаючи боротьбі з цими загарбниками загальнонаціонального значення. У наступному документі – “Кондиції, поданій від Наливайка його милості королеві” – лідер козаків ставить питання про територіальне визначення козацького простору – на Поділлі. Тут яскраво вимальовується ідея автономії козацької території. Себто, йдеться про початки становлення Козацької держави на двох рівнях – територіальному та ідейному. Він просить у польського короля, аби той дозволив козакам користуватися землями між Бугом і Дністром, від Очакова до Брацлава. Плата за такий дозвіл пропонується наступна: “А ми за те на кожний наказ Його Королівської Милості і панів гетьманів обох держав, де потреба того вкаже, як на неприятеля святого хреста, так і князя великого Московського, готові з військом своїм і з гарматою раніше, ніж будь-хто в державі, рушати”⁷⁴.

Далі С. Наливайка у своїх політичних роздумах і проектах пішов Симон Пекалід. У творі “Острозька війна”, написаному 1600 року, описується конфлікт між двома політичними концепціями – концепцією князівської України та концепцією козацької України. Загалом ставлення С. Пекаліда до козаків позитивне, але він категорично засуджує ворожнечу між князями і козаками. Фактично автор говорить про розлам між двома військовими елітами України – старою, котра витримана у традиціях литовських князів, і новою – козацькою, що активно формувалася і визначала свої пріоритети. Суспільно-політичний ідеал С. Пекаліда – свобода, яка досягається завдяки зброї й

мужам, котрі її тримають у своїх руках, себто військовій силі. Автор виступає на підтримку тієї війни, яка ведеться в ім'я захисту рідної вітчизни – Русі: “Слаблю я зброю й мужів”⁵, – пише він.

Пекалід чітко уявляє собі геополітичні простори його Вітчизни – України-Русі. Він складає похвали тим містам, котрі стали осередками політичного, громадського і культурного життя. Перше за все, він творить похвалу місту Острогу, звеличуючи Острозьку академію, з котрої вийшла більшість українських гетьманів. Також він складає генеалогія роду Острозьких. При цьому автор розмірковує над сутністю влади, його суспільними, політичними і громадськими функціями. Він розуміє, що влада – минуша, але здобутки тих, хто її тримав у своїх руках, визначають майбуття держав. У розумінні С. Пекаліда, суддею зброї, себто війни, завжди виступає сам Бог. Автор виправдовує і звеличує справедливі війни. Перш за все справедливими він вважає війни, котрі ведуться за волю і свободу рідного народу. У цьому контексті мислитель вимальовує й образ ідеального воїна, котрий веде таку справедливу війну, яку виправдовує Бог. Втіленням такого воїна є для нього запорізьке козацтво. С. Пекалід із симпатіями пише розділ “Острів Хортиця на Дніпрі, де переховувались низові козаки”. Змальовуючи побут, походи і суспільно-політичні ідеали запорозького козацтва, він приписує їм найкращі риси – сміливість, патріотизм, відданість рідній землі. Крім того, автор дає козакам і ряд настанов. Наприклад, закликає здобувати славу зі зброєю в руках: “...слава не прийде, якщо складеш зброю”⁶.

Також С. Пекалід, відповідно до ренесансної традиції, орієнтованої на творення образу ідеального правителя, творить образ лідера. Втіленням ідеального правителя є для нього реальна особа – князь Костянтин Острозький. Він – людина із серцем відважним. Коли побачив, що його Вітчизну заповнили горе й нещастя, то “стриматись врешті не міг: запалав він гнівом”⁷. Саме така людина повинна очолювати визвольну боротьбу українського народу. А для того, щоб успішно завершити розпочату війну, слід напружити всі сили. Автор виходить із того, що справедлива війна формує справжнього героя. С. Пекалід описує у своєму творі й битву під П'яткою. Його погляд на цю позицію витриманий у дусі позиції Острозьких.

Козацтво як політична категорія з власними позиціями та ідеологією постає і з творів іншого суспільно-політичного мислителя першої чверті XVII ст. – Мартина Пашковського. Він – автор ряду книг, зокрема: “Допомога сарматській Беллони шляхетному рицарству Дмитра Івановича, великого царя московського, проти Шуйського та інших зрадників” (1608), “Візерунок вічної слави старих савроматів для заохоти молоді, щоб наслідували їхні справи” (1613), “Україна, татарами терзана, князів та панів прикордонних про порятунок із жалісним лементом просить” (1615), “Дії турецькі і змагання козацькі з татарами” (1615), “Розмова козака запорозького з перським гінцем” (1617), “Битва знаменита... мужніх поляків року 1620 і нещаслива їхня поразка під Цецороу” (1620) та ін.

У суспільно-політичних працях М. Пашковського виразно проявляється українська національна тематика. А головною діючою особою є запорозьке козацтво. Авторіві притаманна висока національна свідомість. У книзі “Україна, татарами терзана” мислитель закликає своїх співвітчизників – українців – до духовного єднання, говорить про необхідність повернення шляхти у лоно українського народу та православної віри. Мислитель творить узагальнений образ України, вкладаючи в її уста найбільш актуальні політичні ідеї свого часу. Так, Україна звертається до синів зі словами: “Згляньтесь на мене, сини мої милі, Ранену тяжко, рятуйте в цій хвилі... Виродком жоден із Вас хай не стане...”⁸. Як політичний мислитель М. Пашковський виправдовує справедливу війну. Також стоїть на позиції, що нація повинна згуртуватися для оборони своїх інтересів. На його думку, війни, котрі боронять свободу – святі, а несправедливими він називає ті, що мають загарбницький характер.

У праці “Дії турецькі і змагання козацькі з татарами” М. Пашковський змальовує та осмислює історію козацького життя і побуту. У його розумінні козацький ватажок має бути рівним із козаками, не вивищуватися над ними. Його фортуна, себто доля, має йти поруч із козацькою. Він має бути єдиний із ними і серцем, і думками, і діями. Продовжує свої роздуми М. Пашковський у книзі “Дії турецькі і змагання козацькі з татарами”. Ця праця має яскраво виражений політично-пропагандистський характер. 1617 року побачили світ брошура мислителя під назвою “Розмова козака запорозького

з перським гінцем”. Ця книга – “винятково інтересна пам’ятка, що опосередковано торкається одного з великих проектів в історії українського державотворення, а саме – встановлення Козацької республіки в Трапезунді та його околицях при сприянні Венеції, Польщі та Персії, хоч Польща тут була задіяна пасивно”⁹. М. Пашковський агітує шляхту не укладати миру з Туреччиною. Можливо, автор на той час виконував спеціальне доручення козаків. Адже тоді писарем Запорозького війська був Лаврентій Пашковський, можливо, родич Мартина. Саме 1617 року у козацькому середовищі побутувала ідея українсько-венеційського проекту. До речі, вона детально описана у листах венецького дипломата Пієтра Делла Валле. М. Пашковський детально описує складну політичну ситуацію в Україні, викликану загрозою експансії з боку Туреччини. Автор звертається до рицарства коронного із закликом об’єднатися в ім’я захисту інтересів України. При цьому наголошує, що слід керуватися законами мудрості, ідеал якої був притаманний добі Відродження: “Та мужність добра, котра з умом поєднає. Як розум на сторожі, то зрад не буває”¹⁰.

Осередком римо-католицької Русі стало місто Добромиль. Тут довкола відомого політичного і громадського діяча Яна Щасного-Гербурта сформувався своєрідний гурток, завдання якого можна визначити як відстоювання національних інтересів України та формування ідеології Козацької держави часів її становлення. Політичним маніфестом став “Розмисел про народ руський, написаний під час Московської конфедерації (1613) паном Щасним-Гербуртом Добромильським, старостою Вишницьким та Мостицьким”. Мислитель свій народ назвав українським. Себто, бачимо яскраве національне самоусвідомлення. Автор виступає категорично проти польської експансії в Україні. Говорячи про претензії поляків щодо України, він пише: “...чого вони хочуть од того шляхетного народу, якою радою і якою метою вони керуються? ... Бо коли хочуть, щоб Русі на було в Русі, – то це річ неподобна”¹¹. Автор переконаний, що “жоден розум, жодне насильство не можуть досягти того, щоб Русі не було в Русі”¹². У своїй праці Я. Щасний-Гербут також виступає проти втручання політики у справи церкви. Йдеться про Флорентійський і Брестський Собори. Автор відстоює автономність влади світської та церковної. На його думку, втручання цих двох гі-

лок у справі одна одної веде до незгод у суспільстві. Власне, головне завдання цього твору – чітко визначити і представити суспільству політичні інтереси України-Русі, її домінуючу проблему. Останню мислитель формулює таким чином: “Таж про що убога Русь просить? Щоб мали змогу жити відповідно до прав? “А може, прав не має?” Можливо, на пергамені чи на папері й не мають, але мають в умислах людських найліпше право й матір усіх прав – звичай... Звичай – це право, яке завдяки тривалому вживанню й користуванню впроваджене й прийняте між людьми”¹³.

Я.Щасний-Гербут утверджує думку про те, що український народ має давню державницьку традицію, котра закладена в його історичних звичаях. І саме ці звичаї є головним правом для України на свободу і власне самовизначення. А щодо привілеїв польської шляхти він пише: “Всяке право має бути таке: ті привілеї треба утримувати, котрі не суперечать праву”¹⁴. Як бачимо, мислитель застерігає, що прагнення польської шляхти мати особливі інтереси в Україні, вищі за привілеї самого українського народу, порушує давнє право місцевого народу. А таке порушення права означає зневажання інтересів народу. Звідси автор вбачає прямий шлях до народного повстання. Своїм завданням він вважає застерегти польську шляхту. Він закликає до миру. Для цього слід зберегти права українського народу на його землі, православну віру, волевиявлення.

Відстоює інтереси українського народу і суспільно-політичний мислитель Касіян (світське ім'я Калліст) Сакович. Він – автор кількох праць, зокрема “Вірші на жалісний погреб шляхетного рицаря Петра Конашевича-Сагайдачного, гетьмана війська його королівської милості Запорозького” (1622), “Перспективи, або З'ясування про грецько-руську церкву” (1642), філософського трактату про душу. “Вірші на жалісний погреб Петра Конашевича-Сагайдачного” – один із найкращих і найактуальніших творів мислителя. Автор мислить Україну як козацьку субдержаву у складі Речі Посполитої. Він стверджує постулат природного права кожного народу жити вільно. На його думку, свободу мають ті, що боронять Вітчизну. Його Батьківщина – Україна. Козаки для Касіяна Саковича – спадкоємці традицій Київської держави, її політичних цінностей та військової доктрини. Козаки прославляються ним як елітне військо України,

незважаючи на те, що вони підпорядковані польському королеві. Але, на думку автора, саме ця сила здатна творити й відстоювати інтереси Козацької держави – окремої субдержави. Ідея свободи тут є визначальною.

Автор звеличує козаків за мужність і сміливість. А втіленням усіх найкращих рис козацького ватажка виступає гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний: “Як мужність запорожців королі пізнали, То їм за герб такого рицаря признали. Вітчизні він готовий завжди послужити І за її свободу голову зложити”¹⁵. Козаки покликані боротися за ідеали, а головним ідеалом є для них свобода: “Вольність – ось найважливіша річ поміж усіми”¹⁶. Головне призначення Запорозького війська, на думку К. Саковича, – захищати інтереси України, її волю та незалежність: “Запорозьке військо ... Для вітчизни потрібне... Україна тим військом себе захищає”¹⁷. На думку К. Саковича, гетьман і козаки мають бути єдині. Адже один без одного вона не зможуть досягти мети: “Що є гетьман без війська чи військо без нього? Ні, не важать нічого одне без одного”¹⁸. В образі гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного Сакович змальовує тип ідеального правителя.

Продовження цих думок бачимо у “Лабіринті” (1625) Томи Євлевича 1625 року. Автор відстоює інтереси руського народу і пріоритети православної віри. Він детально змальовує образ козацького війська, наголошує на його політичних цінностях. У праці постає масштабний образ Козацької держави з її православними церквами, братствами, школами для утвердження освіти, згуртованістю народу. Ідеал мудрості, притаманний добі Відродження, засвідчений вже у повній назві твору: “Лабіринт, або Заплутана дорога, де гарна мудрість з повинності своєї панам могилянам і ще декому, в заходах своїх подібному, коротшу і далеку дорогу показує”. Т. Євлевич підносить ідеал мудрості. Він вводить у твір яскравий і глибокий монолог Мудрості. Автор утверджує ідею неминучості та вічності Мудрості. А призначення мудрості у суспільстві мислитель визначає таким чином: “Блуди підмічати і з напастей усяких держави спасати”¹⁹. Тож головне завдання мудрості – дбати про державу. Тому саме державні мужі й правителі мають керуватися у своїй діяльності мудрістю. За такої умови держава процвітатиме.

Т. Євлевич звертається до колишніх державних традицій Київської Русі, бачачи сучасну йому Україну спадкоємицею тих традицій, політичних цінностей. Мислитель закликає правителів звертатися до історії, шукати там прикладів для наслідування. Виховання історією дуже важливе для того, хто вирішує державні справи і несе відповідальність за долю народу. Освіта й наука, себто здобуття мудрості, мають для правителя надзвичайно велике значення. Мудрість говорить, що вона завжди буде у пригоді правителю, буде йому “порадою всюди” – “у боях, у походах, в найскрутнішій горі”²⁰. Т. Євлевич закликає українську шляхту повернутися до рідної Вітчизни, стати її справжніми синами. Засуджує їх за те, що вони зійшли з доріг, утоптаних дідами.

Суспільно-політична думка XVI – першої половини XVII століть свідчить про становлення Козацької держави. Нове державне утворення на території України набирало сил і заявляло про себе. Безперечно, Польща не була зацікавлена у цьому. Адже це загрожувало виходом України з-під її влади. Ці тенденції яскраво виявлені у Куруківському трактаті 1625 року. Він став результатом козацько-польської війни того ж року. За документом, гетьманом Запорозького козацтва став Михайло Дорошенко. І далі зазначається: “Козаки повинні будуть коритися виключно тому старшому, якого самі вони оберуть, але який буде затверджений королем”²¹. Також тут наводиться присяга гетьмана М. Дорошенка служити вірно польському королю.

Цим трактатом права козаків було суттєво обмежено. Їхній реєстр тепер становив 6 тисяч чоловік. Їм категорично заборонялося здійснювати походи на Туреччину. Також не можна було воювати з будь-ким без дозволу Речі Посполитої. Польща поставила вимогу спалити морські судна козаків тощо. Завершується Куруківський трактат присягою старшини й усієї черні на вірність польському королю. Цей документ – одне з найбільш яскравих свідчень послідовної та серйозної боротьби Польського королівства із зародками Козацької держави. На той час козацьке військо на чолі зі своїми лідерами йшли на компроміс. Адже ще не були достатньо сильними для того, аби відстоювати свої інтереси. Та й сама Козацька держава ще лише перебувала на етапі свого становлення.

Суперечливі позиції української шляхти, себто її прагнення відстоювати інтереси рідного народу і водночас прагнення прилучитися до польської шляхти, спостерігаємо у працях політичного діяча і мислителя Юрія Немирича. Він був одним із авторів Гадяцького трактату 1658 року. Також він став автором “Маніфесту до європейських держав” 1658 року. Юрій Немирич написав політичний трактат “Роздуми про війну з московитами”, що був виданий у Парижі 1634 року. Це – визначальна суспільно-політична праця мислителя. Ю. Немирич осмислює категорію “обов’язку” як одну з визначальних у відстоюванні інтересів Вітчизни. Саме “обов’язок кличе прийти на допомогу Батьківщині усіх або принаймні тих, які відданій їй”²². Немирич виступає і як талановитий військовий стратег. Він викладає засади військової стратегії й тактики козацького війська. Наприклад, роздумуючи про успішне завершення війни, він визначає його умови. Для цього слід дбати про те, аби належною була підготовка до ведення війни. Юрій Немирич особливого значення надає необхідності союзів України з іншими державами. Він розуміє, що його Вітчизна ще не має достатньо сил для того, аби протистояти зовнішнім експансіям. Адже “важко-бо, здається, і вельми обтяжливо без союзу, без допомоги союзників тій державі, яка понад волю всіх ревно, власними силами протистоїть вельми могутнім ворогам християнського світу”²³. А шукати союзника слід в особі тієї держави, інтереси якої близькі з українськими інтересами, бо “легко до союзу той схилиться, хто побачить, що у нього з нами спільна небезпека”²⁴.

Так формувалася українська політична думка доби становлення Козацької держави. Саме з другої половини XVI століття козацтво вже впливає на тогочасну суспільно-політичну думку, починає формувати власну політику, котра мала як практичне, так і суто теоретичне вираження. Первісною основою для організації козацтва як політичної сили стала ідея князівської України. Проте вже у другій половині XVI ст. набирає все більшої актуальності ідея Козацької держави з її власними інститутами та спектром ідей. На зміну старим елітним станам князів та шляхти, котра у своїй більшості займає пропольські позиції, козацтво починає перетворюватися не лише у військову еліту України, а й політичну, котра мала власні суспіль-

ні позиції. Першим національно-визвольним повстанням, котре засвідчило виразну програму Козацької держави та принципи її функціонування, було повстання під проводом Северина Наливайка. Всі спроби вписати козацтво у структуру Речі Посполитої не дали бажаних наслідків. Адже всі вони ставили собі за мету не розв'язати тогочасні суспільні конфлікти, а приборкати козацтво. На нашу думку, першим ідеологом Козацької держави слід вважати Йосипа Верещинського. Саме він розвинув концепцію Козацької держави у формі князівства з організацією територіальних полків. На практиці форми Козацької держави були запроваджені у реальне життя гетьманами Петром Сагайдачним та Михайлом Дорошенком. Крім того, їхні політичні позиції представлені у низці документів.

Українська суспільно-політична думка доби становлення Козацької держави стала ідеологічною основою козацтва, визначила його політичні цінності, суспільні орієнтації, ідейні основи. Політична думка цього періоду засвідчила те, що козацтво сформувалося як політичний чинник, військова сила і навіть ідейна течія.

¹ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. VII. – К.-Л., 1909. – С. 74.

² Шевчук В. Суспільно-політична думка в Україні в XVI – першій половині XVII століття // Тисяча років української суспільно-політичної думки. – У 9 т., 14 кн. – Т. 2. – Кн. 1. – К., 2001. – С. 50.

³ Тисяча років української суспільно-політичної думки. – У 9 т., 14 кн. – Т. 2. – Кн. 1. – К., 2001. – С. 413.

⁴ Там само. – С. 435.

⁵ Тисяча років української суспільно-політичної думки. – Кн. 2. – С. 63.

⁶ Там само. – С. 80.

⁷ Там само. – С. 81.

⁸ Там само. – С. 118.

⁹ Шевчук В. Суспільно-політична думка в Україні в XVI – першій половині XVII століття. – С. 56–57.

¹⁰ Тисяча років української суспільно-політичної думки. – Кн. 2. – С. 195.

¹¹ Там само. – С. 179.

¹² Там само. – С. 180.

¹³ Там само. – С. 181–182.

¹⁴ Там само. – С. 182.

¹⁵ Там само. – С. 300.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Там само. – С. 301.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Там само. – С. 348.

²⁰ Там само. – С. 351.

²¹ Там само. – С. 365.

²² Там само. – С. 435.

²³ Там же. – С. 444.

²⁴ Там же. – С. 446.